

Azsaylı xalqların folkloru



İlkin RÜSTƏMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: ilkinrustamzade@mail.ru

AZƏRBAYCAN DOMLARI: İNANCLARI, ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: dom, qaraçı, siqan, adət-ənənə, etnik mədəniyyət

AZERBAIJANI DOMS: BELIEFS, TRADITIONS

Summary

Dom is the tribe of the gypsies called by the local people living in the regions such as Aghdash, Aghdam, Barda, yevlakh, Aghsu. Though their nationalities were written in their passports as Azerbaijanis, neither they consider themselves as Azerbaijanis, nor we accept them as one of us. They are constantly pushed aside by society, they are viewed from above to below and it formed such features as to live secluded life, escape from the society. As a result of their push by society, they try to prove during the communication that they are one of us by saying “We are one of you and our traditions are the same”. Though our customs and traditions are the same, the differences from the ethnic culture prevent them from being integrated into the society, becoming a part of society. This article is a continuation of the research carried out within the grant project of the Science Foundation in 2017-2018. In the first article we mentioned about the farm and household life of the Doms, but in this article their traditions and beliefs are investigated.

Keywords: houses, gypsies, tradition, custom, ethnic culture

AZƏRBAYDJANSKIE DOMY: POVER'YA, OBYCHAY I TRADITSII

Резюме

Дом – народ, проживающий на территориях районов Агдаш, Агдам, Барда, Евлах, Агсу, местным населением называемый цыганами. Несмотря на то, что в паспорте их национальность указана как азербайджанцы, они никогда себя азербайджанцами не считали, а азербайджанцами как свои не воспринимались. Постоянное отторжение обществом, унижительное отношение сформировали в них замкнутость и нелюдимость. Результатом отторжения обществом является то, что во время контакта они пытаются доказать, что являются одним из нас, говоря: «Мы одни из вас, наши традиции одинаковые». Хотя наши традиции одинаковы, отличия, исходящие от этнической культуры не позволяют им интегрироваться в общество и становиться частью общества. Эта статья о домах является продолжением нашего исследования в рамках гранта Фонда Науки 2017-2018 годов. В первой статье мы говорили об экономической и бытовой жизни домов, но в этой статье мы уделили место их традициям и убеждениям.

Ключевые слова: дома, цыгане, традиция, обычай, этническая культура

Domların toy, yas və bayram adət-ənənələri Azərbaycan adət-ənənələrindən heç nə ilə fərqlənmir. Ona görə də etnik mədəniyyətdəki fərqlilikləri nəzərə almayıb, yalnız adət-ənənədən çıxış etsək, onların bizimlə eyni bir xalq olduğuna zərrə qədər də şübhə etmərik. Onlar arasında elə təsəvvürlərə, inanclara rast gəlirik ki, yad bir xalqın başqa bir xalqın adət-ənənəsini, inancını bu dərəcədə mənimsəməsi, doğrusu, adamda şübhə doğurmur deyil. Ona görə də domların xalq inancları, folklor örnəklərindən çıxış edərək onların etnik kimliyi, mənşəyi haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Onların folklorunda, adət-ənənəsində özümüzdən başqa heç nəyi görmürük. Bununla belə, domların inanclarının, adət-ənənələrinin öyrənilməsi Azərbaycan folkloru üçün əhəmiyyət kəsb edir. Qaraçıların etnik mədəniyyətini öyrənən tədqiqatçıların da vurğuladığı kimi, yerli mədəniyyətə məxsus bir çox unudulmuş, sıradan çıxmış

təsəvvürlər çox vaxt bu xalqlar arasında qorunub saxlanılır (4). Onların qeydə alınması həm bizim təsəvvürümüzü genişləndirir, həm də həmin inancların izahına kömək edir.

Domların islam dininə dair təsəvvürləri, dini şəxsiyyətlər haqqında anlayışları bizim camaata nisbətən daha güclüdür. Özləri də qeyd edirlər ki, sizin camaat yas məclisində söhbət edir, mollaya qulaq asmır, amma bizlərin qulağı mollağın ağzında olur ki, ondan bəlkə nəşə yeni bir şey öyrəndik.

Azərbaycan ərazisində yaşayan domlar islam dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar. Özlərini Əli dostu, Əli aşiqi adlandırırlar. Sünnü bölgələrdə məskunlaşan domlar öz ölümlərini şiə qəbiristanlığında dəfn edir, ölü yuyanı, mollağı şiə bölgələrindən gətirirlər. 2007-ci ildə türkiyəli tədqiqatçı Yaşar Kalafatla qaraçı ailələri ilə görüşən zaman söyləyicilərdən biri arxası Həzrət Əlinin divardan asılmış şəklinə tərəf oturmuşdu. Arxasının şəkli düşdüyünü gördükdə, durub üzr istəmiş, yerini dəyişmişdir (3). Dom camaatı məhərrəmlik və səfər ayında toy keçirmir, elçiliyə getmir, toy edənlərin də xeyir tapmayacaqlarına inanırlar. Aşura günü iş görmür, qətl sınaq qədər qazan asmırlar. İmamlara təziyə saxlamağın qadağan olduğu Sovet dövründə belə onlar müəyyən şəxslərin evində təkyələr keçirərək imamlara yas saxlamış, nohələr oxumuşlar. Bu gün də müəyyən evlərdə niyyət edilərək imam ehsanları verilir, imkanlı ailələr imamların qırığında Kərbəlaya, Məşədə ziyarətə gedirlər. Niyyətlərinin, diləklərinin hasil olması üçün onlar da yerli əhalinin getdiyi pirləri, ocaqları ziyarət edirlər. Ağdam rayonunda yerləşən Seyid Lazım ağa ocağı ilə yaxın münasibətləri olub. Bu münasibətlərin nəticəsi olaraq Ağdam işğal olunanda Seyid Lazım ağa Ağdaş domlarına pənah gətirmiş, bir müddət onların evində qalmışdır.

Müsəlman camaatında olduğu kimi onlar da süfrələrində halal nemətlərdən istifadə edirlər. Yevlaxda yaşayan kürddilli qaraçılar arasında kirpi, porsuq ətinin yeyilməsinə rast gəlinə də, domlarda porsuq ətindən, ümumiyyətlə, istifadə olunmur. Yevlax qaraçılarını porsuq yeyənlər adlandırırlar. Onlardan söhbət düşəndə “onlar hər şeyi yeyir, amma biz helə deyilik” deyərək özlərini onlardan fərqləndirirlər. Hətta köçərilik vaxtı düşərgələri yaxın olanda tayfa ağsaqallarının, böyüklərin onlara qonaq getdiyini, bununla belə, iyrəndikləri üçün heç vaxt onların süfrəsində çörək yemədiklərini dilə gətirirlər.

A. Bayram adətləri. İllə axır çərşənbədə dom qadınları səhərə qədər oyaq qalır çilə çıxarırlar. İllə axır çərşənbəyə hazırlıq hələ bir neçə gün qabaqcadan başlayır. Cavanlar, uşaqlar payaların ucuna əski parçası dolayıb şam düzəldirlər. Həmin şamları bir gün qabaqcadan neftin içərisinə qoyurlar. Çərşənbənin səhəri həmin şamları yandırır əllərində məşəl kimi tutub, tufənglərdən havaya atəş açma-çama su üstünə gedirlər. Arx üstünə gecə saat üçdən səhər saat beşə, altıya qədər gedirlər. Arx üstünə çatdıqda niyyət tutub flaqlarda su götürür, həmin sudan həyə-t-bacaya, evdə su üstünə gedər bilməyən yaşlı, xəstə adamlar varsa, onların üstünə səpirlər. Həmin suyu bir il evdə saxlayır, niyyətləri hasil olduqda növbəti il aparır arxa tökürlər. Niyyəti hasil olanlar növbəti il axır çərşənbədə arxda çimirlər.

Axır çərşənbədə bayram süfrəsini ancaq qırmızı nemətlərlə bəzəyirlər. Dom camaatında belə bir adət var ki, axır çərşənbədə evdə olan pulları süfrənin üstünə töküüb sayırlar və növbəti il pullarının daha çox olmasını arzu edirlər.

Qara bayram axır çərşənbədən əvvəlki həftə qeyd edilir. Həmin həftənin cümə axşamı, işi olanlar isə cümə günü qəbr üstünə gedir, ailə üzvlərinin qəbrlərini ziyarət edirlər.

Dom camaatının ən sevimli bayramı Novruz bayramıdır. Novruz bayramı hər il martın 21-də keçirilir. Köçərilik dövründə Novruz bayramı köç vaxtına düşürdü. O zaman bayramı keçirmək üçün camaat qabaqcadan şərtləşib bəlli bir məkanda düşərgə salır, açıq havada yerə xalça-palaz sərərək bayramlarını bir yerdə keçirirdilər. Bayramın əsas atributlarından olan qovurğa dom camaatının bayram süfrəsini bəzəyən əsas nemətlərdən idi. Buğda qovurarkən

ondan bir ovuc götürüb saxlayır, həmin buğda növbəti il qovrulan buğdanın üstünə əlavə olunurdu. Onda qovrulan qovurğanın xeyirli, bərəkətli olacağına inanırdılar. Qovurğa yalnız yeyilmir, içərisinə isladılmış noxud, küncüt, qanqal toxumu əlavə olunaraq süfrəyə qoyulurdu.

Bayramın ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də ağsaqalların, cavanların ev-ev gəzərək bir-birinin bayramını təbrik etməsi, *bayramlaşması*dır. Bayramlaşmaya öncə ağsaqqallar, sonra isə cavanlar çıxırlar. Hər evdə bir tikə bayram təamından yeyir, ev sahibinin bayramını təbrik edir, sonra digər qapıya keçirlər. Bayram axşamı bişirilən yeməyin hamıya çatması üçün iri qazanlarda aş asılır, iki-üç nəfər birləşib qoyun alıb aş üçün aşqara bişirirdi. Yası düşən və ya ölüsünün ili çıxmayan ailələr varsa, onlara da təsəlli verilir, o evdə də qazan asılırdı. Söyləyicinin dediyinə görə, anası rəhmətə gedən ili bayramda qazan asmaq istəmirdi, yalnız dayısının tələbindən sonra qazan asmışdı. Dayısı özü də bir dəstə ağsaqqalla gəlib onun bayramını təbrik etmiş, bayram aşından dadmışdır. Bayramdan sonra uzaqda olan qohum-əqrabaya baş çəkib onların da bayramını təbrik edirlər.

Bayram günü küsülü insanlar varsa, barışırlar. Hətta belə bir ifadə işlədirlər ki, bayram günü düşmən belə barışmaq üçün qapına gəlsə, mütləq onunla barışmalısan.

B. Toy adətləri. Domlar qapalı bir qövm olmuş, özlərindən olmayanı, yad adamı heç vaxt içərilərinə buraxmamışlar. Ona görə də keçən əsrin 70-ci illərinə qədər bu tayfa nə kənara qız verib, nə də kənardan qız alıb. Ancaq öz aralarından qız alardılar. Ailə böyükləri də öz övladlarının tayfa içərisindən biri ilə evlənməsində maraqlı idilər, onların iradəsinə tabe olmayıb yaddan qız aldıqda bu, ciddi narazılıqlara səbəb olurdu.

Domlarda nikahlar daha erkən yaşlarında kəsilirdi: oğlanlar 14-15 yaşında evləndirilir, qızlar isə 12-13 yaşında ərə verilirdi. İndinin özündə də 18 yaşından kiçik nigahların qadağan olunmasına baxmayaraq, yenə də erkən nigahlara rast gəlinir. Qızların təhsildən yayınmalarının əsas səbələrindən biri də onların erkən yaşlarından ad edilmələridir. Qızlar ad edildikdən sonra məktəbə göndərilirlər. İndiki dövrdə ailədə uşaqların sayı azalsa da, yaxın keçmiş qədər hər ailədə 7-8 uşaq olardı.

Dom camaatının toyları da bayramları kimi möthəşəm olur, vaxtilə dövrün ən məşhur aşığı onları toylarına gəliblər. Məhərrəmlik və Ramazan aylarında, boş ay sayıldığı üçün may ayında toy olmur, xeyir işi digər aylarda keçirirlər.

Qız seçimində ailə böyüklərinin sözü keçərdi. Elçilikdən öncə “hə” alınmağa gedirlər. “Hə” alınmasında çox adam iştirak etmir, oğlan evindən üç-dörd nəfər olur. Təbii ki, birinci dəfədən “hə” verilmir, qız tərəfi qohum-əqrabaya məsləhət edir, onların fikrini öyrənir, ondan sonra qərarını verirdi. Əgər “hə” alırdılarsa, oğlan tərəfin adamları qız evində çay içirdi. Domlar arasında belə bir misal çəkilir: “Qız qapısı, şah qapısı”. Qız tərəfin rəğbətini qazanmaq, onların razılığını ala bilmək üçün köçərlik vaxtı oğlan bəzən iki ay, üç ay qız evində nökrəçilik edirdi. Onların malını otarır, alaçıqlarının qurulmasına, sökülməsinə kömək edirdi.

Domlarda qız üçün başlıq pulu tələb olunurdu. Başlıq pulunun konkret məbləği yox idi, hər kəs nüfuzuna, adına görə müəyyən məbləğ tələb edirdi. Başlıq pulunun məbləği “hə” alınmağa gediləndə deyilirdi. Qızın “hə”si verildikdən sonra qızın atası başlıq pulunun məbləğini orada elan edir, oğlan tərəfinə onu verməyə gücü çatırsa, o zaman onun qapısına gəlməyi məsləhət görürdü. Söyləyicilərin dediyinə görə, bəzən elə olub qızın “hə”si alınıb, amma başlıq pulunun məbləğində razılığa gəlinmədiyi üçün bir çox elçiliklər baş tutmayıb.

Söyləyicilərin dediyinə görə, vaxtilə qız üçün on, on beş dənə onluq qızıl tələb olunurdu. Nüfuzlu, imkanlı ailələr isə nüfuzlarına, adlarına görə daha çox məbləğ tələb edirdilər. Oğlan tərəfi deyilən məbləği hazır edəndən sonra (bəzən elə olurdu özünün təkbaşına gücü çatmır, kimdənsə borc-xərc alıb həmin məbləği düzəldirdi) bu dəfə daha geniş bir heyətlə – on-on iki

nəfərlə qız evinə gəlirdi. Şirniyyatdan, qız tərəfinə alınan hədiyyələrdən xonça hazırlanır, başlıq pulu da nəlbəkədə sininin ortasına qoyulur, sininin üzəri isə örtüklə örtülürdü. Başlıq pulu qız tərəfin dediyi məbləğdən bir qızıl belə əskik olmazdı. Əskik olsaydı, o zaman qızı verməzdilər, qohumluq baş tutmazdı. Elçilikdə qız və oğlan tərəfdən bir nəfər vəkil (ona “ağsaqqalbaş” deyirlər) seçilirdi. Ağsaqqalbaş yaşlı və dildən pərgar adam olardı. Onun əsas işi qız tərəfini başlıq pulunun məbləğində müəyyən qədər güzəştə getməyə razı salmaq idi. Başlıq pulu bir sininin içərisində ağsaqqalbaşın qabağına qoyulurdu. Ondan sonra qız tərəfin, oğlan tərəfin adamları bir kənara çəkilir, vəkillər öz aralarında danışib başlıq pulunun məbləğində razılaşırdılar. Çox vaxt da ağsaqqalbaş qız tərəfin müəyyən qədər güzəştə getməsi üçün imamların, peyğəmbərin, ən sonda isə Allahın adını çəkib onların hörmətinə bir qızıl keçməsinə xahiş edirdi. Qız tərəfin adamı da verilən qızıllardan müəyyən qədərini güzəştə gedir, onları geri qaytarır, qalan məbləği isə götürürdü. Ağsaqqalbaşılar camaatın içində danışib razılaşırdı və orada alınan başlıq pulunun məbləği də elan olunurdu. Söhbət bitdikdən sonra nimçənin örtüyü qaldırılır, “Allah mübarək eləsin”, – deyib oradakı şirniyyat camaata paylanır, nəlbəkədəki qızılları da oğlan tərəfin adamı sayıb qız tərəfinə verirdi. Şirniyyat öncə kişilər arasında, sonra da qadınlar arasında paylanırdı. Başlıq pulunda anlaşıdıqdan sonra süfrəyə şirin çay gəlirdi.

Başlıq pulunu verməyə gəndə qızın adına bir qoç aparılırdı, qızın “hə”si alındıqdan sonra qoçu orada kəsirdilər. “Hə”dən sonra oğlan tərəfi qıza boyunbağı, qızıl üzük, saat, gəlinlik paltarları alırdı.

Dini kəbin (molla kəbini) ya başlıq pulu verilən gün, ya da toydan qabaq kəsilirdi. Ağsu domları molla kəbinini əsasən Göyçayda axundlara kəsdirirdilər. Molla kəbinində qızın və ya oğlanın özü iştirak etmirdi, onun yerinə vəkalətlə oğlanın və qızın atası, bir nəfər də şahid iştirak edirdi. Molla kəbininin kəsilməsi münasibətilə həmin gün qız evində *kəbin aşı* bişirilirdi. Kəbin aşının xərcini oğlan evi çəkirdi, yaxın qohum-əqraba da ora dəvət olunurdu.

Başlıq pulu verilən gün həm də toyun vaxtı danışılırdı. Oğlan tərəfin təklif etdiyi müddət qız tərəfi qane etmirdisə, müəyyən hazırlıqlar görmək üçün əlavə vaxt istəyirdi. Köçəri-lik vaxtı toylar, əsasən, yay fəslinə salınırdı. İki çadırı baş-başa calayıb uzun bir mağar düzəldər, toyları orada edərdilər. Qədimdən toylar iki gün, üç gün çəkərdi. Dövrün məşhur aşığı, xanəndələri bu toylara gətirilərdi. Ağsu domlarının toyunda daha çox Aşıq Şakir iştirak edib, Bərdə domları isə Gəncə-Qazax zonasının aşığına üstünlük veriblər. Toyu şah idarə edərdi, onun vəziri, vəkili olardı. Tayfanın ağsaqqalı, böyüyü həm də toyun şahı olardı, mahını çaldırmaq üçün verilən sifarişlərin pulunu, ələ verilən pulların hamısını şah yığardı. Şabaş və sifarişlərdən xeyli pul yığıldığı üçün toy ziyəsi aşığı konkret məbləğə danışırdı, şabaş və sifarişlərdən yığılan pullar isə onun özünə çatardı.

Dom toylarında vaxtilə qurşaq güləşi də keçirilərdi. Bir nəfər meydana çıxardı, özünə qənim istəyirdi, gücünə-qüvvəsinə arxalanan şəxslərdən biri də onun qənşərinə çıxıb güləşərdi.

Gəlinin üzünə qırmızı örpək salınırdı. Gəlin toydan sonra beş-yeddi gün qayınatasının üzünə çıxırdı. Toydan sonra *üzəçıxdı* keçirilərdi, qayınata, qayınana gəlinə müəyyən hədiyyələr boyun olduqdan sonra onu üzə çıxardırdılar. Üzə çıxdıdan sonra gəlin üzünü tam açmır, qayınatasının hörmətini saxlamaq üçün uşağı olana qədər ağzı yaşmaqlı gəzirdi.

Toydan bir müddət sonra qız tərəfi *ayaqaşdı* verir, bəyi, gəlini və digər yaxın qohumları dəvət edərək süfrə açır.

Domlarda bir adət var ki, aldıkları qızı boşamazdılar, boşadığı təqdirdə nəsillər arasında, tərəflər arasında ciddi narazılıqlar yaranar, nəsillər bir-birini danışırdı.

Domlar kənar adamı heç vaxt öz içərilərinə buraxmayıblar. Ona görə onlar 70-ci illərə qədər yerli əhaliyə qız verməyiblər, ancaq öz aralarından, qaraçı adlanan digər topluluq-

lardan qız alıblar. Kimsə yerli əhalidən qız almaq istəsə, bu, ailədə ciddi narazılığa səbəb olurdu. Bir söyləyicinin dediyinə görə, atası onun qohum bir qızla evlənməsini istəyirdi. Anası ilə ona xəbər göndərir ki, elə bilsin bir stəkan zəhər vermişəm, ya onu götürüb içsin, ya da gedib həmin qızı alsın. Söyləyicinin dediyinə görə, o, atasının sözü ilə hərəkət etmiş, gedib qıza baxmış, özünə uyğun olduğunu görüb onunla evlənmişdir. Kiçik qaradaşı isə atasının iradəsinin əksinə gedərək yerli əhalidən qız aldığı üçün atası onu evdən qovmuşdur. Həmin söyləyicinin dediyinə görə, əmisi oğlu yerli əhalidən qız istədiyi üçün əmisi, atası uzun müddət onunla küssülü qalmışdır. Ağdaş domlarında yerli əhalidən qız alınmasına 70-ci illərdən sonra rast gəlinir. Xalça alveri ilə məşğul olan Ağasəf, Ağamirzənin yerli əhalidən qız alması ilə bu ənənənin əsasının qoyulduğu söylənilir.

Domlar arasında qız qaçıрмаq yeri əhali ilə müqayisədə daha geniş yayılıb. Qız qaçırmalarının əsas səbəbi qız tərəfin tələb etdiyi yüksək başlıq pulu idi. Başlıq pulunu ödəməyə imkanı olmayan ailələr qızı qaçırdır, daha sonra bir qoyunla qız tərəfinə gedib barışıq əldə edirdi. Digər səbəb isə, yerli əhalinin onlara qız vermək istəməməsi idi. Etnik mədəniyyətdəki fərqliliklərdən dolayı yerli əhali onlara qız vermək istəməyib. Ona görə də yerli əhalidən aldıkları qızların böyük əksəriyyəti ilə qaçırtmaqla evlənilər. Ünsiyyət qurduğumuz Ağdaş domlarından birinin gəlinlərinin üçü də yerli qızıdır. Onlardan birini normal toy eləyərək gəlin gətirmişdi, digər ikisini isə qaçırmışlar. Söyləyicinin dediyinə görə, qaçırtdıqları gəlinlərdən birinə o özü razı olmayıb, amma oğlu onunla razılaşmayıb qızı qaçırmışdır, digər gəlini isə vermədikləri üçün qaçırmışlar.

Həm Ermənistan, həm də Türkiyə qaraçılarından bəhs edərkən tədqiqatçılar onlar arasında nigah gecəsi gəlinin and içdirilməsi adəti olduğunu qeyd edirlər. Azərbaycan ərazisindəki domlar belə bir adətin onlarda olmadığını deyirlər, amma ünsiyyətdə olduğumuz yerli sakinlər onlar arasında vaxtilə belə bir adətin olduğunu söyləyirlər. Yevlax rayonunda olarkən bir taksi sürücüsü qaraçıları öyrənmək məqsədilə rayona gəldiyimizi bildikdə onlarda belə bir adətin olduğunu söylədi. Bildirdi ki, onunla eyni sinifdə oxuyan qaraçı uşaqları deyərki ki, nigan gecəsi bəy torbanın içinə girərdi. Gəlin ona yalvarar, dilənib onu dolandıracağına and içdikdən sonra bəy torbadan çıxıb onunla yaşayardı. Ağdaş rayonunda domlarla dostluq edən şəxsdən də belə bir adətin olduğunu eşitdik. O da yenə yoldaşlıq, dostluq etdiyi domlara istinadən danışdı. Amma ünsiyyətdə olduğumuz domların heç biri belə bir adətin varlığını etiraf etmədilər, ümumiyyətlə, onlarda belə bir adətin olmadığını söylədilər.

C. Yas adətləri. Domlarda ölənlərin başı üstündə səhərə kimi keşik çəkilir. Kişi meyidi olanda onun üstündə kişilər, qadın meyidi olduqda isə qadınlar keşik çəkir. Maraqlıdır ki, bizim domlardan yazıya aldığımız folklor örnəklərinin böyük əksəriyyəti ölü üstündə keşik çəkilən zaman söylənilir. Söyləyicinin dediyinə görə, həmin gecə “Qaytaranla Qəhrəman”, “Malik Əjdər” kimi nağıllar (söyləyici onlara *qara nağıl* deyir) söylənilirdi. Bu nağıllar bəzən o qədər uzun olurdu ki, səhər açılırdı, amma nağıl hələ qurtarmaq bilmirdi. Nağılın söylənilməsi məkana diqqət yetirsək, onun asudə vaxtı maraqlı keçirməyə deyil, müəyyən ritual məqsədlərlə ifa olunduğunu söyləməyə əsas verir.

Tək qaradaşı, cavan oğlu öləndə qadınlar saçlarını kəsib meyidin üstünə qoyardılar. Söyləyicinin dediyinə görə, domların ağsaqqalı Hüseynqulu kişinin qaradaşı oğlu Saday avtomobil qəzasında nakam dünyasını dəyişəndə bacılıqları Balacaxanımla Zərnigar onun üstündə saçlarını kəsmişlər. Həmin saç da yuqat yerində¹ aparıb basdırmışlar. Başqa bir söyləyicinin dediyinə görə, qaradaşı cavan dünyasını dəyişəndə saçlarını kəsib meyidin

¹Yuqat yeri – ölünün yuyulduğu yer

üstünə atmışdı. Belə bir iş tutduğu üçün böyüklər ona irad tutmuşlar. Həmin saçı sonra bir parçaya büküb zibil qabına atmışlar. Cavan adam öləndə qarıya qara ilə yanaşı, qırmızı bağlanır, meyidin üstünə qırmızı parça salınırdı.

Ölüyə əl vuran mütləq qüsullanmalı idi. Deyilənə görə, ölüyə əl vuran adam ruhlu olur, həmin gün qüsullanmasa, ölünün ruhu dağınıq olur. Qüsul verdikdən, çimib təmizləndikdən sonra ruh sakitlik tapır, yenidən bədənə qaydır. Ölünün yatdığı yorğan-döşəyi də söküb yununa qədər qüsul verib yuyurlar, sonra yenidən sıyırlar. Ölünün əynindən çıxan paltarları evdə saxlamırlar. Qüsul verib yuduqdan sonra ya məscidə, ya da kimsəsiz adamlara verirlər. Meyid qüsulu verəndə “vacibən qürbətən illallah” deyib sağdan, soldan və başdan suyu tökürlər. Başqa bir söyləyicinin dediyinə görə, bir dəfə əlini meydə vurduqdan sonra qüsul verməyi unutmışdu. Qüsuldan çıxmaq üçün ona qəbirstanlıqda Quran oxutmağı, sonra evə gəlib qüsul verməyi məsləhət görmüşlər. Həmin şəxs deyilənə əməl etmiş, bir molla aparıb qəbirstanlıqda Quran oxutmuş, qüsuldan çıxmaq münasibəti ilə də bazardan aldığı ətdən yemək bişirib ehsan paylamışdı. Ölünü dəfn edəndən sonra da əlini meydə vuran hər kəs qüsullanıb sonra süfrəyə otururdu.

Domlar ölüyə əl vurmurlar. Ona görə ölü yuyan şəxsləri kənardan gətirirlər, öz camaatları arasında kimsə bu işlə məşğul olmur. Ölü yuyulan yerdə üç gün şam yandırır. Ölünün arxasınca mütləq halva aparılır. Halvanı bişirir, yuxaya büküb bir siniyə yığır, ölü qəbirstanlıqda aparılanda onun arxasınca da halva aparırlar. Həmin halva qəbri qazan şəxslərə paylanırdı. Həmin gün qəbr qazanların haqqı ödənilir, onlardan halallıq alınır, üçüncü gün ehsan verdikdə onlar ayrıca ehsana dəvət olunurdu. Söyləyicilərin dediyinə görə, köçəri həyat zamanı on kilo, on beş kilo onun halvası bişirilər, yuxanın arasına büküb camaata paylanırdı. Oturaqlaşandan sonra işə qapı-qapı paylamaq yığışdırıldı, halva yalnız məclisdə, süfrənin üstündə verilməyə başladı.

Ölü basdırıldıktan sonra camaat mağara qayıdırdı. Ev sahibi çörək yeməsə, heç kəs əlini süfrəyə uzatmazdı. Ona görə bir nəfər ev sahibindən xahiş edərdi ki, öncə o bir stəkan çay içsin, camaat da ona baxıb çörəyini yesin.

Ölünün birinci, ikinci günü yas düşmüş həyətdə yemək bişirilmirdi, yasa gələn qohum-əqraba özü ilə yemək bişirib gətirirdi. Həmin yemək ev yiyəsinə verilirdi, əl-ayaq verənlərə¹ paylanırdı. Yasa gələnlərə ancaq ölünün üçündə ehsan verirlər. Söyləyicilərin dediyinə görə, ölü düşdükdə yas yiyəsinə o qədər də güc düşməzdi. Əvvəllər yasa gələnlər, ən yaxın adamlar özləri ilə bir qoyun gətirərdi, mollanın pulu camaat tərəfində yığılıb verilərdi. Domların sayılıb seçilən ağsaqqallarından olan Məşədi Əhməd kişi 1973-cü ildə dünyasını dəyişəndə 54 baş qoyun yığılmışdı. Ölünün üçündə, yeddində məclisdə ayaqdan başlayaraq adambaşına bir manatdan pul yığıb mollaya verərdilər. Qadınlar arasında da yenə bir manatdan pul yığıb ağçının pulunu verərdilər.

Domların maraqlı yas adətlərindən biri də *yaxa bağlamaq*dır. Ölü yiyəsi başsağlığını qəbul etmək üçün məclisin ayağında oturur. Yaxası açıq olduqda ağsaqqallar bir nəfərə tapşırır, onun köynəyinin yaxasını son düyməsinə qədər bağlayırdılar. Bundan əlavə, ölünün yeddində, qırxında yaxın adamlar ev yiyəsindən icazə alıb dəllək gətirir, mağarın böyründə xüsusi yer düzəldib orada ev yiyəsinin, yasla əlaqədar saqqal saxlayan digər şəxslərin üzü qırılırdı. Dəlləyin xərcini də onu gətirən adam verirdi. Əgər ölü sahibi qırxa qədər saqqal saxlamaq istəyirsə, onun üzü qırxda qırılırdı. Dəllək evin yaxın qohumları tərəfindən gətirilirdi, yaxud ev yiyəsi əgər kiminsə yasında dəllək gətiribse, həmin şəxs də onun yasında dəllək gətirməyi özünə borc sayırdı. Dəllək gətirmək istəyən şəxs ev sahibinə qabaqcadan xəbər verib onun razılığını alırdı, dəlləyin xərcini də özü çəkirdi.

¹ Əl-ayaq vermək – kömək etmək

Deyilənə görə, hər cümə ölünün ruhu evə gəlir. Ona görə bir il hər cümə ölünün adına yeməyə duz atırlar, ili çıxandan sonra isə ara-sıra ölünün adını çəkib yeməyə duz atırlar.

Ölən şəxsin ilinə qədər yas saxlanılır. Qadınlar saçlarına rəng qoymur, qara geyinir, bir il toya getmir. Söyləyicilərin dediyinə görə, əvvəllər ölü düşəndə bir il onun yası tutulurdu, heç kəs xeyir iş eləmirdi. Kimsə xeyir iş elmək istəsə, əvvəlcə ölü ziyəsi ilə danışib onun razılığını alırdı. Ölü ziyəsinin razılığı olduqdan sonra tayfa ağsaqallarını başına yığıb və bir molla da götürüb yas sahibinin evinə gəlirdi. Ölünün ruhuna orada Quran oxunurdu, ev sahibinin gətirdiyi qoyunu kəsib orada yeyirdilər, toyun günü də oradaca elan olunurdu.



Dom camaatına məxsus qəbrlərdə sinə daşının üstünə və ya baş daşının üzərinə qoyulmuş kiçik daş parçaları var (*şəkillərə bax*). Yerli əhaliyə məxsus qəbrlərin üstündə belə bir şey müşahidə etmək mümkün deyildir. Deyilənə görə, ölü ziyələri qəbri ziyarət etməyə gəldikdə həmin xırda daşla baş daşını üç dəfə döyüb sonra şəkildən öpürülər.

D. Kirvəlik. Kirvəlik domlarda çox geniş yayılmışdır. Domlardan qeydə alınmış “Allahından döndün döndün, bəs kirvəndən niyə dönürsən?” məsəli də kirvəliyin onlar arasında nə qədər müqəddəs bir iş olduğunu göstərir. Kirvə o qədər əziz tutulub ki, kimsə xeyir iş elədikdə, qız köçürdükdə məsləhətə ilk növbədə kirvəsini çağırırdı.

Domlar hər adamdan kirvə tutmurlar, uzun müddət münasibətdə olduqları, xasiyyətinə yaxşı bələd olduqları adamlar arasından kirvə seçirlər. Ağsu domlarından birinin dediyinə görə, oğlunun sünnetində anasının məsləhəti ilə dostluq etdiyi iş yoldaşını kirvə tutmuşdu. Həmin adamla çörək kəsmişdi. Anası da ona məsləhət görmüşdü ki, bir halda ki onunla çörək kəsmisən, kirvə ol, axıracan çörək kəs. O da anasının məsləhəti ilə uşağı onun qucağına qoymuş, sonralar kirvəsi də öz oğlunu onun qucağına qoymuşdu. Domlar kirvəni həm öz camaatı, həm də yerli əhali arasından seçirlər, amma bəziləri yerli əhalidən kirvə tutmağa üstünlük verir. Bunun səbəbini isə yerli əhalinin verdiyini deməməsi ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, öz camaatı əgər kirvəliklə əlaqədar beş yüz manat, min manat xərc çəkibsə, onun əvəzini gözləyir, gətirmədikdə narazılıq, inciklik yaranır. Söyləyicilərin dediyinə görə, indiki dövrdə kirvəliyin zəifləməsinin əsas səbəbi məhz budur.



Kimisə kirvə tutmaq istəyirlərsə, öncə ona ağız açıb razılığını alırdılar. Sünnət toyuna gedəndə kirvə bir qoyun alır, şirniyyat xonçası tutur, yaxşı payla gedirdi. Uşağı kirvənin qucağına verirdilər. Kirvənin üstünə qan tökülməməsi üçün dizinin üstünə parça və ya şal salırlar. Uşağın da üzünə kəlağayı örtürlər ki, sünnətin kəsilməsini görməsin. Uşağın kəsilən ətinə – pülüyünü kimi çöpə keçirib damdan asır, kimi də basdırırdı.

Sünnətdən üç gün və ya yeddi gün sonra *küldən çıxartma* keçirilir. Ev yiyəsi bir qoyun alıb kəsir, yaxşı süfrə açır, kirvəni və beş-on nəfər əlavə adam çağırır. Ev yiyəsi kirvəsini orada camaata tanıdırır. Məclisdə iştirak edənlər kül qabına pul atırlar.

Bir müddətdən sonra ev yiyəsi yaxın qohum-əqrabanı başına yığıb pay-püşlə *kirvə gördüyə* gedirdi. Ağsu domlarından birinin dediyinə görə, kirvələri ona sünnət toyunda bufet (qab-qacaq yığılan mebel) pay vermişdi, o da kirvələrini görməyə gedəndə bir xalça, bir də qızıl saat aparmışdı.

E. Uşaqla bağlı inanclar. Yeni doğulan uşaq 40 gün gözlənilir. On günlüyündə on günlüyü, qırxında da qırxı tökülür. Uşağın qırxını tökmək üçün bir qabın içinə hərəsindən on dənə olmaqla çöp, arpa, buğda, düyü tökülür. Ana uşağı qucağına alır, əvvəl kəlmeyi-şəhadətini gətirir, ondan sonra bir nəfər “Qurdun-quşun, ilan-çıyanın, ölünün-dirinin qırxını tökdüm”, – deyib ələyi ananın başına qoyub suyu tökür. Qırxılı qadının xəmir yoğurması, xörək bişirməsi haramdır, qadın qırxılı-qırxılı əlinin xəmirə vurarsa, o murdar hesab olunur.

Qırxı tökülən gün yeni doğulan uşağın başı qırxılır, ona ad qoyulur. Ad qoyulanda uşaq üç dəfə adı ilə çağırılır. Uşaqlara verilən adlar da bizim adlardan heç nə ilə fərqlənmir.

Uşaq yerimirsə, gec ayaq açırsa, onu qırx basdığına inanılırdı. Gəlinin üstünə başqa qırxılı gəlin, qırxılı pişik, it gələndə onu qırx basdığına inanılır. Uşağı və ya gəlini qırxdan çıxarmaq üçün yerdən oyuq qazırdılar, onları üç dəfə həmin oyuqdan keçirərdilər, əyninin paltarından bir parça orada yandırır, daha sonra şüşə, yumurta və iynəni oyuğa atıb üstünü torpaqla basdırırdılar. Onda uşağın və ya gəlinin qırxının töküldüyünə inanılırdı. Yaxud yeriməyən uşaq olanda onu həftənin birinci, üçüncü və beşinci günləri qurdağzından keçirərdilər. Qurdağzı dairəvi şəkildə parçadır, onun üzərinə gözmuncuğu, ilan muncuğu kimi göz, nəzər qaytaran əşyalar tikilərdi. İlan muncuğunun əldə edilməsini söyləyici belə nağıl elədi. Onun dediyinə görə, çöldə iki ilanın kürsəyə getdiyini¹ görəndə onları vurmaq olmaz. Əgər kimsə onlara xəsarət yetirərsə, harada olursa olsun, onu tapıb qisas alacaqlar. Amma onların üstünə yaylıq atdıqda onların namusunu qoruduğun üçün qusub ağızlarından bir və ya iki muncuq salacaqlar. Həmin muncuğu çox vaxt göz qaytarmaq üçün uşağın paltarının üstünə tikərdilər. Bundan əlavə, qurdağzının üzərinə ağ rəngdə Hal daşı deyilən bir daş da tikərdilər. Həmin daş da hər adamda deyil, müəyyən adamlarda olardı.

Bundan əlavə, uşaq qorxuluq keçirəndə qorxuluğu götürmək üçün onun alınına qazan qarası sürtərdilər, ona insan sidiyi və ya cəftə suyu içirdərdilər. Yeriməyən uşaq olanda onu xəlbirin içinə qoyub qapı-qapı gəzdirərdilər. Uşaq diş çıxardanda isə hədik bişirib yeddi qapıya paylayardılar. Hədik verilən qab da boş qaytarılmazdı, içərisinə konfet qoyulardı.

F. Digər inanclar. Domlarda qonağa xüsusi hörmət vardı. Qonaq olan otağa nəinki uşaq, heç qadın belə keçməzdi. Qonağın çayını, çörəyini oğlan uşaqları gətirib verərdi. İmkanlı ailələr qonaq üçün ayrıca otaq tikdirərdi, qonağa istifadə olunmayan yoğran-döşək verilərdi. Qonaq gələndə su qoyulardı, balaca qız uşaqları qonağın əlini-ayağını yuyardı. Evə ağsaqqal gələndə uşaqlar üç dəfə onun əlindən öpərdilər.

¹ Kürsəyə getmək – cütləşmək

Çörəyə də yüksək qiymət verilib. Çörək ortadan yığışmayınca süfrə arxasından qalxmırlar. Hətta özlərinin dediyinə görə, yas yerinə gedəndə molla “Fatihə” verdikdən sonra gözləyir, çörək süfrədən yığışdırılır, ondan sonra dururlar. Bir söyləyici bizə axşam şərqişən vaxtı yol qapısını, evin qapsını açıq qoymağı məsləhət gördü. Dediyinə görə, həmin vaxt Allah ruzu paylayır, qapının bağlı olduğunu gördükdə ruzunu başqa qarıya verir.

Domlarda ata böyük rəğbət olub. Özlərinin dediyinə görə, ən gözəl, yaraşlıqlı atlar onlarda olub. Kimin pulu, imkanı vardısı, atın ən yaxşısını minməyə çalışdı. Ona görə at almaq lazım olanda pul əsirgəməzdilər. Hüseyinqulu kişidən sonra domlara ağsaqqallıq etmiş Allahqulu kişinin bir at üçün 120 qızıl verdiyi söylənir. Ata münasibətlə bağlı belə bir hadisə danışır ki, Ağsu domlarının ağsaqqalı Məşədi Əhməd kişinin ağ, yaraşlıqlı bir atı olur. Məşədi Əhmədlə yaxın münasibəti olan kolxoz sədri Şirməmməd kişi ondan atı ona bağışlamasını xahiş edir. At və arvad namus hesab olunduğu üçün Məşədi Əhməd kişinin ona cavabı belə olur ki, başqa nə istəyirsən verim, amma məndən at istəmə.

Nəticə. Göründüyü kimi, domların adət-ənənələri əslində bizə məxus adətlərdir. Eyni adət-ənənənin daşıyıcısı olmağımıza baxmayaraq, maraqlıdır ki, onlar heç vaxt özlərini bizdən saymamışlar. Özlərinə dom, yerli əhaliyə isə pəncilə (“bizdən olmayan”, “yad” anlamına gəlir) deməklə özlərini bizdən fərqləndirmişlər. Etnik mədəniyyətdəki bəzi fərqliliklərə görə yerli əhali də onları qəbul etməmiş, qız verməməklə, yuxarıdan aşağı baxmaqla onları özlərindən kənara itmişlər. Onda sual olunur: bəs domlar kimlərdir? Domlar Hindistan mənşəli xalqdır. Bu xalqa Suriya, İran, Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və digər ölkələrdə də rast gəlinir. Ermənistanda onlar boşa, Azərbaycanda qaraçı, Türkiyədə çingənə, Rusiyada siqan və sair adlarla tanınırlar. Əslində bu adların heç biri onların öz adı deyil, yerli əhali tərəfindən onlara verilən adlardır. Onların əsl adı domdur. Avropada işlədilən “rom”, Türkiyədə “roman”, Ermənistanda “lom” ifadələr də dom sözünün müəyyən səs dəyişikliyinə uğramış variantıdır. Bu xalq Hindistandan çıxaraq dünyanın dörd bir tərəfinə yayılmış, yaşadıkları coğrafiyalarda hakim xalqın dilini, dinini, adət-ənənəsini mənimsəyərək öz varlıqlarını sürdürmüşlər. Maraqlıdır ki, eyni dildə danışmalarına, eyni mədəniyyəti daşımalarına baxmayaraq onlar yüz illər boyunca assimilyasiyaya uğramamış, öz kimliklərini qoruyub saxlamışlar. Bunun da əsas səbəbi domların əsrlər boyu digər xalqlara qapalı olmaları, özlərinə xas sənət sahələrini yaşatmalarıdır. Başqa sözlə, bu gün bizim üçün qəribə gələn, bizə qeyri-adi görünən xüsusiyyətlər (dilənmək, ağsaqqallıq sistemi, ələkçilik, falçılıq, küçə rəqqaslığı və sair) əslində onların bir dom olaraq varlıqlarını sürdürmələrinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Rafet Özkan. Çingene hayat tarzi ve inancı // “Akademik Araştırmalar” Sosial Bilimler Dergisi, sayı 4, 1997, s. 80-86
2. Деметер Н.Г., Бессонов Н.В., Кутенков В.К. История цыган: новый взгляд. Москва: ИПФ “Воронеж”, 2000, 334 с.
3. Kalafat Y. Karaçı halk inançları // “Motif Akademi” Halkbilimi Dergisi. Volume: 1, Issue: 1, 2008, s.106-121
4. Папазян В.М. Армянские боша (цыгане). Этнографический очерк // Этнографическое обозрение. М., 1901. Т. XLIX, № 2. с. 93-158.
5. Патканова К.П. Цыганы. Несколько слов о наречиях закавказских цыган: Боша и Карачи. СПб., 1887, 145 с.
6. Rüstəməzadə İ. Azərbaycan domları: yayıldığı coğrafiya, təsərrüfatı və məişəti // “Gücümüz birliyimizdədir” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 58-105